

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
6

CERKIEW W DRODZE

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej

Białystok 2015

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
Antoni Mironowicz (Białystok), Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Magdalena Żdanuk (sekretarz), ks. Henryk Paprocki, Marzanna Kuczyńska,
m. Mikołaja, Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Recenzent

dr hab. Jan Stradomski

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

Abp Jakub (Kostiuczuk)	
<i>Słowo wstępne</i>	7
Alicja Z. Nowak	
<i>Na drodze reformy. O kandydatach do stanu duchownego w metropolii kijowskiej (XVI-XVII w.)</i>	9
Петра Станковска	
<i>Взаимоотношения восточнославянской редакции Евангелия и старочешского перевода Библии</i>	19
Slavia Barlieva, Aleksander Naumow	
<i>Relikwie św. św. Cyryla i Metodego jako świadectwo dynamiki życia religijnego</i>	31
Antoni Mironowicz	
<i>Św. Włodzimierz i jego rola w chrystianizacji ziem ruskich</i>	45
Agnieszka Groniek	
<i>Ikonoostas w cerkwi wojskowej w Kozienicach. Zabytek na tle dziejowym</i>	53
Лариса Густова-Рунцо	
<i>Трансмиссия беларусской певческой практики православной традиции в Московское царство (середина XVII века)</i>	69
Елена Шатъко	
<i>Церкви Беларуси: летопись колоколов 1950-1980-х годов</i>	79
Denis Rusnak	
<i>Losy prawosławnych monasterów Wilna podczas bieżęństwa i po wojnie</i>	99
Andrzej Borkowski	
<i>Sytuacja patriarchatu ekumenicznego w obliczu przemian politycznych na Balkanach i Azji Mniejszej na początku XX wieku</i>	109
Zdravko Stamatoski	
<i>Macedońscy wierni w diasporze a polityka cerkiewno-narodowa w Republice Macedonii</i>	115
Marcin Mironowicz	
<i>Nowe źródło do żywota świętego archimandryty Serafina Szachmucia (1901-1946)</i>	127

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew	
<i>Adaptacja prawosławnej ludność przesiedlonej w ramach Akcji</i>	
<i>„Wisła” w Olsztynie i okolicznych miejscowościach</i>	133
Karol Klauza	
<i>The iconic anthropology of the “Eighth Day”</i>	147
Działalność Akademii Supraskiej	166

LOSY PRAWOSŁAWNYCH MONASTERÓW WILNA PODCZAS BIEŻENSTWA I PO WOJNIE

Słowa kluczowe: diecezja litewska, prawosławne monasterium Wilna, bieżenieństwo

W 1915 roku w Wilnie funkcjonowały trzy prawosławne monasterium: męskie Świętej Trójcy i Świętego Ducha oraz żeński pw. św. Marii Magdaleny.

Monaster Świętej Trójcy z XIV wieku jest najstarszym ośrodkiem monastycznym Wilna. Historia jego powstania jest ściśle związana z kultem świętych męczenników wileńskich: Antoniego, Jana i Eustachego, którzy zginęli w 1347 roku za panowania Olgierda¹. Monaster powstał obok cerkwi pw. Świętej Trójcy, wzniesionej po 1368 roku w miejscu ich męczeńskiej śmierci. W 1514 roku została zbudowana cerkiew murowana, która zachowała się po dzień dzisiejszy². Wówczas założono monaster, który stał się jednym z najważniejszych prawosławnych ośrodków klasztornych w Wielkim Księstwie Litewskim. Święci męczennicy wileńscy nie byli pierwszymi świętymi prawosławnymi litewskiego pochodzenia w historii Księstwa Litewskiego³. Jednak kult świętych męczenników wyraźnie wpisał się w dzieje Księstwa Litewskiego, jako świadectwo stałej obecności tradycji prawosławnej w Wilnie jeszcze przed oficjalnym przyjęciem przez Jagiełłę chrztu w obrządku łacińskim. Monaster Świętej Trójcy jako miejsce śmierci św. św. Antoniego, Jana i Eustachego oraz spoczynku ich relikwii był najważniejszym ośrodkiem prawosławia w Wilnie, a także jednym z najważniejszych ośrodków monastycznych Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim, równoważąc tradycję prawosławną i kulturę łacińską w regionie.

Po zawarciu unii w Brześciu (1596 r.) dekretem królewskim z 20 lutego 1609 roku monaster Świętej Trójcy został przekazany unitom. Unicki metropolita Hipacy Pocięj utworzył tam kolegium i siedzibę nowo powstałego zakonu bazylianów. Kościół unicki uznawał świętość Antoniego, Jana i Eustachego, jednak bazylianie zaniechali kultu wileńskich męczenników, a ich relikwie przez kilkadziesiąt lat znajdowały się w ukryciu w piwnicach soboru Świętej Trójcy⁴. W późniejszych źródłach unickich powstanie

¹ D. Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius 2001.

² U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 204.

³ Św. Wojsielk, syn króla Mendoga, św. Dowmont – Tymoteusz, książę Pskowski.

⁴ Bazylianie wileńscy nie posiadali ołtarza ani kaplicy ku czci męczenników wileńskich, a tak samo inne klasztory bazylianów litewskich. Bez względu na to unicy i katolicy uznawali męczenników wileńskich za swoich świętych. W 1650 r. litewski jezuita Albert Wijuk-Kojałowicz dołączył męczenników wileńskich do pocztu świętych obrządku greckiego – patronów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Znany jest katolicki żywot męczenników z XVII w. (*Acta Sanctorum*), u podłoża którego leżała wschodniosłowiańska redakcja żywota świętych. W 1771 r. w Wilnie wydano

cerkwi i monasteru Świętej Trójcy nie było związane z kultem wileńskich męczenników; historię monasteru spisywano zaczynając od 1500 roku⁵.

Relikwią monasteru Świętej Trójcy był również obraz Bogurodzicy, tzw. Hodegetria Wileńska. Podczas unickiego okresu ikona znajdowała się w ołtarzu bocznym, z lewej strony od ołtarza głównego. Malowany na drewnie, był okryty srebrną pozłaną szatą. Nad głową Matki Boskiej dwaj aniołowie podtrzymywali koronę ze „złotego drotu z lusterkami augszpuńskiej roboty”⁶. Druga złota korona wieńczyła głowę Chrystusa. Na początku XIX wieku obraz zdobiło „do 100 kamieni różnego rodzaju, wielkości i koloru”⁷. Historia obrazu sięgała XV wieku i wiązała się z postacią Zofii Paleolog, bratanicy ostatniego cesarza Bizancjum, która przywiozła ikonę do Moskwy w 1472 roku zawierając związek małżeński z księciem moskiewskim Iwanem III. W 1495 roku cudowny obraz został przywieziony na Litwę przez księżną Helenę, córkę Iwana III i małżonkę księcia litewskiego i króla Polski Aleksandra Jagiellończyka. Po śmierci Heleny obraz umieszczono w cerkwi Zaśnięcia NMP – prawosławnej katedrze Wilna. Po unii brzeskiej ikonę przekazano wileńskim bazylianom. Wileński obraz był na tyle znany wśród wiernych Cerkwi wschodniej na Litwie, zarówno unickiej jak i prawosławnej, że w 1655 roku po opanowaniu miasta przez wojska rosyjskie wojewoda Michaił Szachowskoj podjął próbę odnalezienia go, ale zakończyła się ona niepowodzeniem. Ikona przetrwała wielki pożar w 1706 roku, który zniszczył znaczną część świątynnego wystroju. Obraz miał ważne znaczenie dla bazylianów, ponieważ był najstarszym z obrazów wileńskich i znajdował się w jednej z najważniejszych świątyń miasta. Po zjednoczeniu Cerkwi unickiej z prawosławiem w 1839 roku monaster Świętej Trójcy ze swoimi relikwiami dawał świadectwo obecności prawosławia w północno-zachodniej części Księstwa Litewskiego i przypominał o historycznym znaczeniu obrządku wschodniego na tych ziemiach.

Od 1823 roku władze carskie w pomieszczeniach monasterskich przetrzymywały więźniów politycznych, w tym także filomatów i filaretów z Adamem Mickiewiczem⁸. Po wizytacji w 1836 roku ówczesny unicki biskup brzeski, Antoni (Zubko)⁹, nie zważając na historyczne znaczenie miejsca, przedstawił projekt likwidacji monasteru, na szczęście jednak nie został on zrealizowany. W 1840 roku stanowisko archimandryty objął Józef (Siemaszko), biskup nowo powstałej prawosławnej diecezji litewskiej¹⁰. W 1845 roku monaster stał się siedzibą prawosławnego seminarium duchownego przeniesionego

Menologium Bazyliiańskie, to iest żywoty świętych Pańskich oboiey płci z zakonu Ś. Bazylego na miesiące rozłożone, zebrane i napisane autorstwa Ignacego Kulczyńskiego, zakonnika bazyliiańskiego, zawierający żywot męczenników wileńskich. Znany jest również dramat *Sacra fames* (1732) prawdopodobnie autorstwa jezuity Jana Józefa Obrońpalskiego (zob. D. Baronas, op. cit.).

⁵ Lietuvos Valstybes Istorijos Archivas (dalej LVIA), f. 634, op. 1, d. 58, L. 75–76.

⁶ LVIA, f. 634, op. 1, d. 58, L. 81.

⁷ Ibidem, L. 81.

⁸ U. Pawluczuk, op. cit., s. 204.

⁹ Antoni Zubko (1797-1884) położył wielkie zasługi dla nawrócenia białoruskich unitów na prawosławie, był prawosławnym arcybiskupem mińskim i bobrujskim (1840-1848), potem przeszedł w stan spoczynku i zajmował się nauką.

¹⁰ Józef Siemaszko był promotorem powrotu unitów do prawosławia, od 1839 arcybiskup, a od 1852 metropolita litewski i wileński. Po dwóch latach rezydowania w Żyrowicach w 1842 przeniósł się do Wilna.

z Żyrowic¹¹; jednocześnie zaliczono go do III klasy¹². Litewskie seminarium duchowne przetrwało w tym miejscu do 1947 roku.

Monaster Świętego Ducha w Wilnie powstał obok cerkwi pw. Świętego Ducha, zbudowanej w 1597 roku. Pierwotnie cerkiew była siedzibą bractwa Świętej Trójcy, które w 1609 roku zmieniło nazwę na bractwo Świętego Ducha. Po odebraniu prawosławnym monasteru Świętej Trójcy (1609 r.), cerkiew Świętego Ducha stała się świątynią nowo powstałego monasteru pw. Świętego Ducha. W 1614 roku przyjęto ustaw wspólnoty, a jej pierwszym przełożonym był archimandryta Leoncjusz (Karpowicz)¹³. Od 1611 roku monaster pozostawał jedyną prawosławną placówką w Wilnie, zapewniając ciągłość prawosławnej tradycji monastycznej miasta. W 1655 roku wojewoda Szachowski przekazał monasterowi relikwie świętych męczenników wileńskich odnalezione w piwnicach soboru Świętej Trójcy¹⁴. Relikwie potwierdzały jego status spadkobiercy po monasterze Świętej Trójcy. W 1826 roku postanowieniem Św. Synodu przywrócono kult męczenników wileńskich.

W 1833 roku monaster Świętego Ducha został zaliczony do monasterów I klasy¹⁵. Od początku swego istnienia pełnił funkcję jednego z głównych ośrodków życia zakonnego i religijnego Kościoła prawosławnego na Litwie. Znaczenie monasteru nie zmniejszyło się do I wojny światowej, nawet po kasacji unii kościelnej na Litwie i Białorusi.

Monaster pw. św. Marii Magdaleny był pierwszym żeńskim prawosławnym monasterem Wilna, powstał w celu wzmocnienia prawosławia w Kraju Północno-Zachodnim po powstaniu styczniowym¹⁶. Zajmował się głównie działalnością oświatową i wychowawczą¹⁷. Został zaliczony do I klasy i rozpoczął swoją działalność w 1865 roku¹⁸. Trzy lata później utworzono tu sierociniec dla dzieci duchowieństwa diecezji litewskiej na kilkadziesiąt osób¹⁹, a także szkołę dla wychowanków sierocińca z programem szkoły cerkiewno-parafialnej. W 1895 roku szkołę przekształcono w trzyklasową żeńską szkołę

¹¹ О. В. Щербицкий, *Виленский Свято-Троицкий монастырь*, Вильна 1885, s. 119–124.

¹² Według „Duchownych sztatów” wydanych przez Katarzynę II, wszystkie monasterium Imperium Rosyjskiego zostały podzielone na trzy klasy. Nie dotyczyło to monasterów posiadających status ławy, ani przeznaczonych na siedzibę biskupów, tzw. katedralnych. Monaster Świętej Trójcy otrzymał najniższą klasę, liczba mnichów nie mogła w nim przekraczać 12. Przełożonym został rektor litewskiego seminarium duchownego. Monaster nie został zlikwidowany w połowie XIX w. tylko dzięki obecności seminarium.

¹³ Г. Шлевис, *Православные храмы Литвы*, Вильнюс 2005, s. 14; *Православные святыни Вильнюса...*, s. 9. Św. Leoncjusz został kanonizowany jako wyznawca w 2011 roku.

¹⁴ Relikwie spoczywają tam po dzień dzisiejszy.

¹⁵ Według wymogów, wspólnota powinna liczyć 33 mnichów i otrzymywać roczne uposażenie od państwa, w 1833 r. było to 4 176 rubli. Г. Шлевис, *Православные храмы Литвы...*, s. 14; idem, *Православные святыни Вильнюса...*, s. 22.

¹⁶ W listopadzie 1864 r. ukazało się postanowienie wileńskiego gubernatora M. N. Murawjowa: „На месте закрытого монастыря Визиток, за участие католического духовенства в восстании 1863-1864 гг., для укрепления православия в Литовском крае учредить православный монастырь, во имя святой равноапостольной Марии Магдалины, с наименованием его Мариинским – в честь Императрицы Марии Александровны, под покровительством которой должен находиться учреждаемый монастырь”. LVIA, f. 378, op. 1864 b/s, d. 1348, L. 10.

¹⁷ И. Котович, *Игуменья Флавиана*, „Литовские Епархиальные Ведомости” (dalej: LEW), 1878, nr 5, s. 39.

¹⁸ LEW, 1865, nr 20, s. 802.

¹⁹ LEW, 1868, nr. 18, s. 21.

z dwuletnim kursem nauczania w każdej klasie²⁰. Przy monasterze działała również szkoła ikonograficzna i pracownia krawiecka, która dostarczała szat liturgicznych parafiom dekanatu wileńskiego²¹. Monaster prowadził też działalność charytatywną, organizując regularne kwesty na rzecz potrzebujących w diecezji litewskiej²². W związku z rozpoczęciem I wojny światowej otworzono w nim lazaret na 15 miejsc. Pierwszych rannych żołnierzy przyjęto już 29 sierpnia 1914 roku²³. Poza tym monaster okazywał wsparcie rzeczowe potrzebującym – przysyłał ubrania i pościel do innych lazaretów w mieście, chował zmarłych żołnierzy.

Sytuacja diecezji litewskiej na początku XX wieku oraz w przeddzień I wojny światowej dowodziła stałego jej rozwoju: intensywnie rosła liczba parafii, wzmacniano szkolnictwo duchowne i parafialne, działalność charytatywną i powszechną oświatę. Aktywny udział w życiu cerkiewnym brały powstałe w połowie lat 60. XIX wieku bractwa cerkiewne, które kontynuowały tradycję bractw z czasów I Rzeczypospolitej. W 1914 roku minęło 75 lat od soboru połockiego, który zjednoczył litewskich i białoruskich unitów z Kościołem prawosławnym. Diecezja litewska pierwotnie obejmowała trzy gubernie: Wileńską, Kowieńską i Grodzieńską. W 1900 roku została wyodrębniona diecezja grodzieńska. W 1914 roku diecezja litewska liczyła około 600 tys. wiernych²⁴ i 202 parafie.

Prawosławne monastery Wilna miały kluczowe znaczenie dla życia prawosławnej diecezji litewskiej. W nich skupiała się cała działalność oświatowa, naukowa, misyjna, wydawnicza, charytatywna, życie duchowe, tu wychowywano młodzież, zwłaszcza po wyodrębnieniu diecezji grodzieńskiej w 1900 roku i ograniczeniu diecezji litewskiej do guberni wileńskiej i kowieńskiej.

W obliczu działań wojennych ewakuację rozpoczęto w lipcu 1915 roku. Trwała dwa miesiące, do sierpnia. Zgodnie z zarządzeniem władz wojskowych, objęła ona wszystkie struktury cerkiewne diecezji litewskiej: monastery, szkoły duchowne, konsystorz, przytułki i sierocińce, bractwa cerkiewne, większość parafii. Majątek wszystkich organizacji diecezjalnych, duchowieństwo, pracowników urzędów diecezji oraz ich rodziny ewakuowano na koszt państwa²⁵. Szczyt bieżącej epidemii przypadł na sierpień 1915 roku²⁶. Wtedy też na trasie ucieczki wybuchła epidemia cholery. W pośpiechu otwierano tranzytowe szpitale oraz ambulatoria. Punkty medyczne obsługiwali starsi lekarze okręgowi, lekarze sanitarni, felczerzy. Personel szpitali organizował zakup niezbędnych leków, transport, szukał lokali, wyposażał sale dla chorych²⁷. Warto zauważyć, że nie brakowało środków na te potrzeby. Wynagrodzenie lekarzy pracujących w punktach medycznych

²⁰ Г. Я. Киприанович, *Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве*, Минск 2006, s. 287–288.

²¹ И. Котович, op. cit.

²² LEW, 1900, nr 20, s. 110.

²³ LEW, 1914, nr 19.

²⁴ Na podstawie danych powszechnego spisu ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 r. *Статистический ежегодник России*, 1914 г., Петроград 1915, s. 69.

²⁵ LVIA, f. 1004, op. 1, d. 22, L. 104.

²⁶ LVIA, f. 557, op. 1, d. 640, L. 113.

²⁷ Ibidem, L. 18, 39, 47.

wzdłuż trasy ewakuacyjnej było dwukrotnie wyższe, niż przeciętne wynagrodzenie lekarza przed wojną²⁸.

Miejsce pobytu musiały zmienić również wszystkie szkoły cerkiewno-parafialne²⁹. W drogę zabrały cały majątek ruchomy. Środki pieniężne szkół trafiły do rad diecezjalnych³⁰.

Ewakuacja monasteru Świętej Trójcy i prawosławnego seminarium litewskiego odbyła się w dniach 19 – 20 lipca 1915 roku. Pierwotnie monaster przeniósł się do Witebska, później do Riazania³¹. Seminarium Litewskie zajęło pomieszczenia żeńskiej szkoły diecezji riazańskiej i wznowiło zajęcia w styczniu 1916 roku³². Wraz z monasterem i seminarium wyjechał rektor seminarium i przełożony monasteru Świętej Trójcy, archimandryta Laurencjusz (Kniaziew) oraz inspektor seminarium litewskiego Wiaczesław Bogdanowicz³³ z rodziną. Ekonom monasteru został w Wilnie, by opiekować się pozostawionym majątkiem.

Podczas pobytu w Riazaniu swoją działalność kontynuował chór seminarium duchownego. Monaster z własnych środków wydawał zapomogę pieniężną dyrygentowi oraz chórzystom³⁴. Funkcję spowiednika pełnił w tym czasie archimandryta Serapion, a przełożonym do stycznia 1917 roku był archimandryta Laurencjusz³⁵.

Monaster Świętego Ducha ewakuowano na początku sierpnia. Wywieziono całe wyposażenie soboru, kancelarię arcybiskupa oraz konsystorz. Z monasterem ewakuowało się bractwo cerkiewne. Ordynariusz diecezji litewskiej, arcybiskup Tichon (Bielawin), początkowo wyjechał do Piotrogradu i zamieszkał w filii jarosławskiego monasteru³⁶. Po drodze zatrzymał się w Wielkich Łukach, gdzie w monasterze pw. Świętej Trójcy zostawił przedmioty cerkiewne oraz utensylia liturgiczne wywiezione z monasteru Świętego Ducha. Depozyt złożono w cerkwi Jana Chrzciciela – już nie wrócił na dawne miejsce, w 1923 roku skonfiskowały go nowe władze państwowe³⁷. Z Piotrogradu arcybiskup Tichon wyjechał do Moskwy, osiadając na stałe w monasterze Daniłowskim³⁸. Tam miał swoją rezydencję także duchowny konsystorz diecezji litewskiej oraz bractwo cerkiewne pw. Świętego Ducha³⁹.

²⁸ Przed I wojną światową przeciętne wynagrodzenie lekarza wynosiło 150-200 rubli miesięcznie. LVIA, f. 557, d. 640, L. 113.

²⁹ Oprócz placówek, które znajdowały się poza zasięgiem niemieckiej okupacji (np. dekanat dziśnieński). LVIA, f. 1004, op. 1, d. 23, L. 15.

³⁰ LVIA, f. 1004, d. 22, L. 120.

³¹ LVIA, f. 572, op. 1, d. 1233, L. 18.

³² И. Арефьева, Г. Шлевис, *Примите меня в свою любовь*, Вильнюс 2008, s. 212.

³³ Brał udział w pracach Synodu Cerkwi Rosyjskiej w 1917-1918 r. Po powrocie na Litwę od 1919 r. działacz polityczny i oświatowy, senator II. Rzeczypospolitej, aresztowany i zgładzony przez NKWD ok. 1940 r.

³⁴ LVIA, f. 1178, op. 1, d. 287, L. 9.

³⁵ Ibidem, L. 9.

³⁶ *О местожительстве архиепископа виленского Тихона во время эвакуации в Москву*, „Вестник ПСТГУ” II: История. История Русской Православной Церкви, 2006, вып. 2, s. 114.

³⁷ И. Арефьева, Г. Шлевис, op. cit., s. 229–240.

³⁸ Monaster pw. św. Daniela Słupnika, najstarszy monaster w Moskwie, obecnie rezydencja patriarchy Moskwy i całej Rusi. Arcybiskup Tichon w 1917 został metropolitą moskiewskim i kołomińskim, a następnie patriarchą moskiewskim i całej Rusi.

³⁹ LVIA, f. 610, op. 1, d. 984, L. 35, 39.

Na wygnaniu żadna z organizacji cerkiewnych diecezji litewskiej nie zaprzestała działalności. Bractwo Świętego Ducha otrzymywało ze środków Św. Synodu dofinansowanie na działalność wydawniczą⁴⁰, dzięki temu mogło nadal publikować swoje czasopismo: *Вестник Виленского Православного Свято-Духовского Братства*, w nakładzie 275 egzemplarzy do końca 1916 roku, bez względu na ciągły wzrost kosztów druku⁴¹. Bractwo prowadziło również zbiórkę pieniędzy na budowę nowej świątyni w Wilnie ku pamięci księcia Konstantego Ostrogi⁴². Jego inicjatywa cieszyła się poparciem ze strony dekanatów i monasterów diecezji litewskiej, które też gromadziły środki na ten cel. W Moskwie nie przerywał swojej działalności również konsystorz duchowny diecezji litewskiej.

Nowe warunki nie przeszkodziły w pracy szkolnej radzie diecezjalnej. Szkoły poza zasięgiem niemieckiej okupacji w roku szkolnym 1915/1916 rozpoczęły swoją działalność w normalnym trybie, choć niektóre znajdowały się w bardzo trudnych warunkach materialnych. Dziewięć ewakuowanych szkół cerkiewno-parafialnych⁴³ rozpoczęła działalność w listopadzie 1915 roku na miejscu swojego aktualnego pobytu. Potrzebowały one finansowego wsparcia, ponieważ były zmuszone do wynajęcia nowych pomieszczeń lekcyjnych albo korzystania z domów nauczycieli, by prowadzić zajęcia. Niektóre szkoły zachowały swoją organizację, pracowały na wychodźstwie i nawet powróciły w drugiej połowie 1916 roku na miejsca swojego pierwotnego pobytu⁴⁴. Większość szkół nie wznowiła jednak działalności i została zlikwidowana. W trudnej sytuacji materialnej byli nauczyciele pozbawieni pracy. Rada szkolna diecezji litewskiej w 1916 roku rozpatrywała mnóstwo wniosków o pomoc⁴⁵. Ci z pedagogów, którzy zdołali objąć wakaty w szkołach innych diecezji, zwalniali się z diecezji litewskiej. Ogółem straty poniesione podczas ewakuacji okazały się dla szkolnictwa cerkiewnego diecezji litewskiej nieodwracalne. Zamknięta została m. in. szkoła dla dziewcząt z rodzin duchowieństwa przy monasterze św. Marii Magdaleny, co miało znaczący wpływ na byt miejscowego kleru.

Największe prawosławne relikwie: ikona Hodegetrii i ciała wileńskich męczenników trafiły do monasteru Dońskiego w Moskwie. Podczas przewrotu bolszewickiego ikona Bogurodzicy zaginęła, a jej los pozostaje nieznany. Relikwie męczenników wileńskich natomiast po ponad 30-u latach – latem 1946 roku – powróciły do Wilna⁴⁶.

⁴⁰ Dofinansowanie wynosiło 5 000 rubli rocznie, z których 2 000 było przeznaczone na wydawanie czasopisma i 3 000 na ogólną działalność wydawniczą. LVIA, f. 610, op. 1, d. 984, L. 79.

⁴¹ W ciągu 1916 r. cena druku jednego numeru o nakładzie 275 egzemplarzy wzrosła ze 100 do 400 rubli LVIA, f. 610, op. 1, d. 984, L. 87.

⁴² LVIA, f. 610, op. 1, d. 984, L. 71.

⁴³ LVIA, f. 1004, op. 1, d. 22, L. 121.

⁴⁴ Pod koniec lata szkolny wizytator diecezjalny na polecenie arcybiskupa Tichona wrócił z Moskwy do Dżyżny. We wrześniu 1916 r. do powiatu dziśnieńskiego powróciły dwie szkoły ewakuowane do Starej Ładogi i wznowiły zajęcia 1 października 1916 r. (LVIA, f. 1004, op. 1, d. 23, L. 51, 60).

⁴⁵ LVIA, f. 1004, op. 1, d. 23, L. 44, 71.

⁴⁶ Opiekunem relikwii został hieronimich Dosyteusz Żydkow. Podczas „kampanii demaskowania relikwii świętych”, zainicjowanej przez bolszewików w 1919 r. arcybiskup Nazariusz z błogosławieństwa patriarchy Tichona przeprowadził ekspertyzę ciał świętych męczenników, potwierdziła ona ich autentyczność. W lipcu 1920 r. w Moskwie rozpoczął się proces sądowy w sprawie relikwii. Wyrokiem sądu przekazano je do „muzeum starożytności”, trafiły

Ewakuacja sparaliżowała życie cerkiewne na terenach zajętych przez niemieckie wojsko. W monasterze Świętego Ducha pozostało tylko dwóch hieronimów, Sawacjusz i Makary, oraz jeden hierodiakon, Nikodem⁴⁷. W marcu 1916 roku Makarego aresztowali Niemcy i wysłali do obozu jenieckiego, mimo wszystko nabożeństwa nadal były odprawiane, towarzyszył im kilkuosobowy chór. W 1917 roku Sawacjusz objął obowiązki namiestnika.

Na szczególną uwagę zasługują losy przełożonych monasterów wileńskich w okresie bieżenia. Jak wyżej wspomniałem, przełożonym monasteru Świętego Ducha był arcybiskup Tichon (Bielawin), od 1917 r. metropolita i następnie patriarcha moskiewski i całej Rusi⁴⁸. Otaczał on opieką przełożonego drugiego wileńskiego klasztoru – archimandrytę Laurencjusza. Dwudziestego ósmego stycznia 1917 roku Mikołaj II podpisał dekret o podniesieniu go do godności biskupiej jako biskupa bałachińskiego (tj. wikarnego diecezji Niżnego Nowogrodu), a arcybiskup Tichon osobiście przewodniczył jego chirotonii. W nocy z 6 na 7 listopada 1918 roku biskupa Laurencjusza rozstrzelano; został kanonizowany jako męczennik w 2000 roku.

Bieżenie z 1915 roku miało poważne i częściowo nieodwracalne konsekwencje dla prawosławnej diecezji litewskiej. Do Wilna nie powróciło, ani nie wznowiło swojej działalności bractwo Świętego Ducha. Utracono większość majątku ruchomego monasterów. Ordynariusz diecezjalny przebywał w innym kraju. Przepadły wywiezione fundusze emerytalne duchowieństwa, kasa wzajemnej pomocy, środki pieniężne monasterów, konsystorza duchownego, bractwa Świętego Ducha i seminarium. To samo dotyczy wszystkich dzwonów wileńskich świątyń prawosławnych przetransportowanych do Rosji⁴⁹.

Monastery wileńskie przetrwały jednak ewakuację i po I wronie światowej wznowiły swoją działalność. Zmiana granic państwowych i diecezjalnych, sytuacji politycznej oraz straty materialne znacznie osłabiły ich pozycję. Dopiero w 1919 roku do Wilna przyjechał nowy ordynariusz diecezji litewskiej arcybiskup Eleuteriusz (Bogojawleński). W 1922 roku za sprzeciwianie się autokefalii Cerkwi w Polsce został wydalony do Kowna, a zastąpił go arcybiskup Teodozy (Fieodosijew), pozostający na tym stanowisku do 1939 roku.

Siedzibą biskupa stał się ponownie monaster Świętego Ducha. Gdy później wróciły do niego relikwie męczenników wileńskich wspólnota w dużej mierze odzyskała pozycję głównego ośrodka duchowego regionu. Dysponowała nawet środkami, by przynajmniej w ograniczonym stopniu okazywać pomoc ubogim parafiom, kiedy odradzało się życie cerkiewne diecezji litewskiej.

Monaster Świętej Trójcy poniósł znacznie większe straty. W latach 1918-1922 wszystkie budynki i ziemie monasterskie zostały mu odebrane na mocy dekretu władz litewskich i przekazane na rzecz skarbu państwa⁵⁰. Mnisi nadal użytkowali część

do Muzeum Ateizmu, jak większość zachowanych szczątków świętych. W lipcu 1946 r. relikwie oddano wilnianom. И. Арефьева, Г. Шлевис, *op. cit.*, s. 324–335.

⁴⁷ Г. Шлевис, *Православные святые Вильнюса*, Вильнюс 2003, s. 25–26.

⁴⁸ Patriarcha zmarł 25 marca 1925 r., kanonizowany w 1989.

⁴⁹ Г. Шлевис, *Православные святые Вильнюса...*, s. 51.

⁵⁰ U. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 205–206.

pomieszczeń za opłatą czynszową. Funkcje przełożonego w nowych warunkach pełnił przełożony monasteru Świętego Ducha. Po I wojnie światowej w budynkach monasterskich wznowiło działalność prawosławne seminarium duchowne. Sytuacja materialna seminarium, podobnie jak i monasteru była niezadowolająca. W październiku 1922 roku seminarium przerwało zajęcia na kilka tygodni w związku z brakiem produktów do stołówki studenckiej⁵¹. W 1925 roku (17 IX), kiedy w warszawskim soborze św. Marii Magdaleny ogłoszono autokefalię Kościoła prawosławnego w Polsce, seminarium litewskiemu tak bardzo brakowało szat liturgicznych, że rektor poprosił o pomoc metropolitę warszawskiego Dionizego (Waledyńskiego) oraz ordynariuszy diecezji wileńskiej, grodzieńskiej i poleskiej⁵². Pomoc nadeszła tylko ze strony monasteru Świętego Ducha w Wilnie, który przekazał zaledwie dwa niepełne komplety szat kapłańskich⁵³. Sobór katedralny diecezji poleskiej jeszcze w 1925 roku był zmuszony do wypożyczenia szat liturgicznych z innych parafii.

Przełożona monasteru Marii Magdaleny Nina (Bataszowa) wróciła do Wilna w 1918 roku wraz z kilkoma mniszkami. Zajęły pomieszczenia swojego monasteru, chociaż w części z nich nadal przebywało wojsko niemieckie. W 1919 roku do monasteru powróciły wizytki, usuwając z niego mniszki prawosławne⁵⁴. Większość majątku klasztornego została rewindykowana lub pozostała w Rosji. Mniszki przeniesiono do klasztoru Świętej Trójcy. Po przejściu budynków klasztornych przez państwo polskie w 1927 roku zakonnice obciążono opłatą czynszową. W 1937 roku Synod Polskiej Cerkwi połączył wileńską wspólnotę ze zlikwidowanym monasterem w Berezwechu. Zakonnice osiadły w budynkach szkoły przy cerkwi św. Aleksandra Newskiego. Przez całą wojnę monaster pozostawał czynny, w 1959 roku został zawieszony przez władze i funkcjonował w obrębie monasteru Świętego Ducha, a od 2015 powrócił na poprzednie miejsce, pozostając jedynym żeńskim prawosławnym monasterem na terytorium Litwy.

Sytuacja monasteru Świętej Trójcy oraz Marii Magdaleny przez cały okres międzywojenny pozostawała niepewna. Oprócz mnichów i mniszek budynki monasterskie zajmowało Seminarium Duchowne, Gimnazjum Białoruskie, Muzeum Białoruskie, od 1929 roku Związek Literatów Polskich oraz Polskie Towarzystwo Krajoznawcze⁵⁵. Bez względu na trudną sytuację monaster Świętej Trójcy posiadał wystarczający potencjał, by zapewnić ciągłość szkolnictwa duchownego Kościoła prawosławnego. W grudniu 1924 roku do Seminarium został przyjęty jako wolny słuchacz Włodzimierz Doroszkiewicz, przyszły zwierzchnik Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁵⁶. Niestety, po drugiej wojnie światowej monaster Świętej Trójcy uległ likwidacji, a w 1991 r. przekazano go miejscowym grekokatolikom.

Na początku lat dwudziestych XX wieku liczono na odzyskanie ewakuowanego do Rosji majątku Cerkwi. Zgodnie z porozumieniem pokojowym między Rosją a Polską

⁵¹ LVIA, f. 572, op. 1, d. 1233, L. 2.

⁵² Ibidem, L. 24.

⁵³ Ibidem, L. 78.

⁵⁴ U. Pawluczuk, op. cit., s. 208–209.

⁵⁵ Ibidem, s. 206.

⁵⁶ LVIA, f. 572, op. 1, d. 1233, L. 20–21.

w Rydze (18 III 1921) rząd radziecki zobowiązywał się do zwrotu dóbr, które należały do „osób prawnych, stowarzyszeń oraz różnych urzędów”⁵⁷. Dotyczyło to również kapitałów przeznaczonych na utrzymanie Cerkwi i duchowieństwa. Warunkiem było zgłoszenie się osoby prawnej, właściciela majątku lub konkretnych funduszy. Jednak Kościół prawosławny nie mógł skorzystać z tego porozumienia, ponieważ według prawa Imperium Rosyjskiego monastera, parafie, bractwa cerkiewne, szkoły parafialne nie posiadały statusu osoby prawnej. Osobą prawną w Kościele prawosławnym była diecezja (kancelaria biskupa), diecezjalny konsystorz duchowny oraz Św. Synod. Żadna z tych trzech instytucji na początku lat dwudziestych nie mogła zgłosić się po zwrot majątku z przyczyn prawnych. Majątek mógł być przekazywany tylko dawnym instytucjom, które posiadały do niego prawo własności, a diecezji wileńskiej i lidzkiej kierowanej przez Teodozjusza nie uważano za prawną spadkobierczynię diecezji wileńskiej i litewskiej, ponieważ ten status przyznawano Eleuteriuszowi, rezydującemu w Kownie⁵⁸. Zmienione warunki funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Polsce pozwalały Rosjanom traktować go jako nowo powstałą instytucję i odrzucać roszczenia majątkowe. Mimo wszystko, Synod Kościoła prawosławnego w Polsce w 1925 roku podjął próbę odzyskania kapitałów emerytalnych duchowieństwa byłych diecezji litewskiej, grodzieńskiej, warszawskiej, chełmskiej i wołyńskiej, które znalazły się w granicach II Rzeczypospolitej. A była to niebagatelna kwota – szacowano ją na ponad dwa miliony złotych rubli⁵⁹. Na przykładzie tych funduszy można wyobrazić sobie rozmiar strat poniesionych przez Kościół prawosławny podczas bieżenstwa 1915 roku.

SUMMARY

Deacon Denis Rusnak

Orthodox monasteries in Vilnius during the evacuation in 1915

Keywords: monastery, Vilnius, orthodox, Lithuania, Poland, Russia, Evacuation, 1915

Orthodox monasteries in Vilnius were of crucial importance in the life of the Orthodox Diocese of Lithuania. Activity educational, scientific, missionary, publishing, charity, spiritual life, upbringing of young people who later were the families of the parish

⁵⁷ LVIA, f. 572, op. 1, d. 1233, L. 43.

⁵⁸ Diecezja litewska z siedzibą w Kownie w okresie międzywojennym odzyskała część ewakuowanego w 1915 r. majątku, nawet tego, który należał do parafii w Wilnie.

⁵⁹ Stowarzyszenia emerytalne przed wojną nie podlegały strukturom synodalnym, wobec tego w Polsce nie było osoby prawnej, która mogłaby wystąpić o zwrot kapitału jako jego prawowity właściciel. Wówczas zaproponowano wznowienie działalności stowarzyszeń, co umożliwiło złożenie stosownych wniosków. LVIA, f. 572, op. 1, d. 1233, L. 43–45.

clergy – all concentrated in the monasteries of Vilnius. Monastery had the greatest relics dating back story of the oldest history of the Orthodox Church in Lithuania: Vilnius relics of the holy martyrs Anthony, John and St. Eustache in the monastery. Spirit and the miraculous image of the Virgin Mary Vilnius in the monastery of St. Trinity.

Monastery have an impact on the spiritual life of the entire diocese of Lithuanian especially after isolation of the diocese in 1900 and reducing the Diocese of Lithuania to the province of Vilnius and Kaunas. Evacuation in 1915 in Vilnius monasteries and diocesan offices paralyzed the life of the Orthodox Church in Lithuania. Only the resumption of the Holy monasteries. Trinity and St. Spirit has enabled a gradual revival of Church life in the new borders of the diocese of Vilnius.